

RELIGIOLOŠKI OGLEDI

*Plesnim koracima krstjanskog semazena**

Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, CMO, Sarajevo, 2022.

Govoriti, ili pisati o knjizi *Religiološki ogledi* autora Alena Kristića, prije svega znači govoriti o sebi samome – paradoks! Sve što kazujemo, pa makar kazivali i o drugome čovjeku, tj. njegovom djelu, nije zapravo ništa drugo doli govor o onome koji ga izriče – autorefleksija. Upravo ovaj fenomen, da je svaki govor ili pisanje autorefleksija, valja imati na umu pri čitanju teksta pred vama, ali jednako tako i knjige o kojoj ćemo govoriti.

Autor navedene knjige nije posve nepoznato ime u bosanskohercegovačkom kulturnom miljeu. Zapravo, kazano važi i za mnogo širi prostor i to onaj koji je obilježen našim zajedničkim jezikom. Bez želje da prikazemo cjelovitu biografiju Kristića, nalazimo za shodno da navedemo samo nekoliko, po našem mišljenju, ključnih biografskih odrednica koje je važno imati na umu pri čitanju našeg prikaza *Religioloških ogleda*, ali i same knjige.

Alen Kristić je rođen 1977. godine u Sarajevu. Unatoč mjestu rođenja, bh. gradić Vareš biti će *locus* prvog formativnog Kristićevog susreta sa svijetom. Odrastanje u navedenom, živopisnom i kulturno-povijesno bremenitom Varešu, podno bosanskih planina znakovitih imena, Zvijezde i Peruna, ostavit će snažne tragove u Kristiću – upravo će taj srednjobosanski prirodni i najprije kulturni krajobraz nerijetko dolaziti do slova u mnogim Kristićevim spisateljskim radovima. Naglasimo da je Kristić po vokaciji teolog i to onaj koji ima snažan franjevački duhovni *background*, ali ne samo zato što je završio Franjevačku klasičnu gimnaziju u Visokom, a potom studirao na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu, već prije svega zato što se sv. Franjo, ili kako bi se kazalo u okrilju islamske tradicije *duhovni bereket* sveca iz Asiza, veoma rano ušatorio u njegovu dječjačko obzorje. To ušatorenje sv. Franje, njegove duhovne karizme u okrilje najdublje Kristićeve intime, duhovnog srca, ostaje i do danas krucijalna duhovna poputbina ovoga nesvakidašnjeg duhovnog putnika koji snažno djela

u bh. kulturnom, u najširem smislu te riječi, miljeu. Kristić je, danas to možemo bez krznanja reći, afirmisani bh. teolog, potom veoma plodan spisatelj, prevoditelj i ništa manje važno gorljivi aktivista posebno angažiran na polju dijaloga religija – pionir, kod nas, projekta svjetskog etosa, a čiji je utemeljitelj Hans Küng.¹ Autora je nekoliko knjiga. Ovdje je od iznimne važnosti, za razumijevanje *Religioloških ogleda* izdvojiti dvije knjige, a to su *Religija i moć* (Rabic, Sarajevo, 2009) i *Tiranija religijskog: ogledi o religijskom bezboštvu* (Rabic, Sarajevo, 2014)²

-
- 1 *semazen – derviš (sufi) koji izvodi ritualni, sakralni ples; sufijski mistični ples. Upravo na tragu navedenog Kristić je jedan od suosnivača bh. udruženja Centar za mirovno obrazovanje. Navedeno udruženje intenzivno djeluje na izgradnji mira i s tim u vezi na tragu je onih vrijednosti koje prepoznaje i afirmiše projekat svjetskog etosa. Pri tome, valja to naglasiti, svojevrsno promicanje svjetskog etosa podrazumijeva odgovorno kontekstualiziranje, ili uvažavanje bh. kulturnih i povijesnih zasebnosti – Centru za mirovno obrazovanje vratiti ćemo se još jedared. Važno je ovdje kazati da je Kristić bio urednik izuzetno relevantnih časopisa iz oblasti politologije i teologije. S tim u vezi navodimo, po nama, dva najvažnija uređivačka pothvata, a to su *Magazin za političku kulturu i društvena pitanja Status*, te bh. i hrvatsko izdanje *Međunarodnog teološkog časopisa Concilium*, gdje je osim urednika bio jedan od njegovih pokretača. To što uredničku djelatnost Kristića navodimo u bilješci nije izraz našeg mišljenja da je to manje vrijedno u odnosu na druge navedene aktivnosti, djela – naprotiv. Ukoliko sagledamo sadržaj oba navedena časopisa, i *Statusa* i *Conciliuma*, zapazit ćemo jednu od bitnih odrednica Kristićevog svjetonazora. Naime, radi se o nesvakidašnjem senzibilitetu za svjetonazorske razlike, različita mišljenja, poglede..., ali ne bez želje, što je iznimno važno, da se nađe minimum zajedničkog, najprije etičkog, a poznatog kao *zlatno pravilo* (tu je Kristić na tragu H. Künga). Ipak, Kristićeva kultura dijaloga koja smjera ka suživotu, osobito je to zorno u sadržajima *Statusa*, mnogima je izraz „izdaje“. Ništa čudno pod nebeskim svodom. Tu vrsu „izdaje“, ali sada posebno u okrilju religije, tačnije crkvenosti prepoznajemo u onom što jeste percepcija, odnosno recepcija časopisa *Concilium*, koji je snažno pretresao učmalost u samodostatnosti, osobito Katoličke crkve kod nas. Banalno je to navoditi, ali banalan je i naš društveni kontekst, pa kažimo da je saslušati, a najprije dopustiti drugom i drugačijem, osobito onda kada nastupa iz posve suprotnih svjetonazorskih vidika, da se izrazi, nažalost, Kristićev neoprostiv čin u našoj bh. banalnosti.
  - 2 Navedena dva naslova izašla su u okrilju, sada već znamenite „Smeđe biblioteke“ sarajevske izdavačke kuće Rabic. Valja naglasiti da je pod iskusnom uređivačkom djelatnošću Željka Ivankovića „Smeđa biblioteka“ bez dvojbe, bila i ostala, jedan od najboljih lakmus-papira bh. kulturne, osobito poslijeratne ukupnosti. Letimični osvrt na autore koji su objavljivali svoje radove u navedenoj biblioteci, mora biti dostatan pokazatelj o kakvom kulturnom fenomenu, kod nas, je riječ: Dubravko Lovrenović (1956-2017), Ugo Vlaisavljević, Željko Ivanković, Ivan Lovrenović, fra Petar Anđelović (1937-2009), Enver Kazaz, Tarik Haverić, Marko Vešović, Esad Bajtal, Mile Lasić...

– sam će Kristić u jednom intervjuu kazati da su *Religiološki ogledi* svojevrsan nastavak vlastitih promišljanja na tragu svega onoga što je smirio među koricama, gore navedena dva naslova.³ Unatoč ovom Kristićevom kazivanju naše osobno čitanje *Religioloških ogleda*, osim što nude brojne linkove za gotovo sav Kristićev spisateljski, prevodilački, urednički, ali i aktivistički rad, posebno je izoštreno Kristićevim iznimno bremenitim djelom, a riječ je o obimnoj zbirci tekstova pod naslovom *Prognani u zaborav: fragmenti o pozitivnom potencijalu religioznog* (Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2016). Nije nevažno kazati da se Kristić profilirao u izuzetno vrijednog, ali mnogo važnije, kvalitetnog prevoditelja. S tim u vezi izdvojit ćemo samo jedan naslov, odnosno autora, kojeg u naš jezik, s njemačkog prevodi Kristić, a to je *Etika* Dietricha Bonhoeffera (Ex Libris, Rijeka & Synopsis, Sarajevo, 2009).

Ako ste do sada pažljivo čitali mogli ste zapaziti samo tri imena, veoma važna imena u Kristićevom svjetonazoru, a to su: sv. Franjo (XII-XIII st.), Hans Küng (1928-2021) i Dietrich Bonhoeffer (1906-1945). Ne znamo za Kristićev tekst u kojem nije moguće čitati ili bar naći u njegovoj intertekstualnosti, gore navedeni trojac. A kada je riječ o *Religiološkim ogledima* usudit ćemo se kazati da na baštini (preko ove riječi nemojte olahko preći) sveca iz Asiza, utemeljitelja i promicatelja svjetskog etosa, te mučenika i osvjedočenog Kristovog nasljedovatelja počiva navedena knjiga, svakim tekstom, zamalo svakim odlomkom.

Nakon ovog krokija Kristićeve biografije valja nam se osvrnuti na tekstove ukoričene u *Religiološkim ogledima*, i to nakon pomnog čitanja, ali i tihovanja⁴ nad njima, gotovo baš onako kako i sugeriše ikona s

3 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 305.

4 Tihovanje kao ženski, materinski, primateljski, arhetipski položaj spram Duha sveaktivnog! Svakoj duši, bilo utjelovljenoj u žensko ili muško tijelo valja baštiniti naznačeni ženski, materinski, primateljski arhetip ukoliko želi iznjedruti plodovima Duha. Duša utjelovljena u žensko ili muško tijelo i nije ništa doli primateljica spram Stvoritelja. Kazano nije nepoznanica osobito misticima. S tim u vezi navedimo riječi vaišnavske (*bhakti-yoga*), mistične pjesnikinje Mirabai (XV-XVI st.), za koju Vesna Krmpotić (1932-2018) veli da je *putujuća božjakinja*: „PredKrišnom*smosviženskogaroda.Zaista,Krišna je jedinimuškaracusevmiru.“ Mnogi će mistici, kada se u svojim mističnim pjesmama ili zazivima obraćaju Bogu govoriti u prvom licu ženskog, djevojačkog roda. Iz: Rabindranat Tagore, *Gitandali: pjesme darovnice*, str. 26; o Mirabai, ili Miri vidjeti više u: *Hiljadu lotosa*, str. 469. * Krišna ili Kršna prema vedskoj tradiciji je osmi *avatār* (silaznik, inkarnacija) Boga Višnua (*Višnu*). U *Bhagavad-gīti* prikazan je kao Vrhovno Biće, Bog. Za

korica navedene knjige. Naime, na koricama *Religioloških ogleđa* iz drugog plana, *pogleda uprtog* u nas, podsjeća nas sv. Ana (majka Blažene Djevice Marije/Djeve Merjeme) da prije svake akcije prethodi kontemplacija, duboka molitva, tihovanje, sozercanje, (ar.) *fīkr...*⁵

Ukažimo, bar u naznakama, na osnovnu strukturu knjige *Religiološki ogleđi*.

Knjiga se sastoji od dvadeset tekstova svrstanih u četiri tematska poglavlja, a to su:

---

vedske, osobito vaišnavske nasljedovatelje (*Gauđiya Vaišnavism*) *Bhagavad-gītā* predstavlja ono što je za kršćane Novi Zavjet (*Hiljadu lotosa*, str. 456).

- 5 Na koricama *Religioloških ogleđa* zapažamo sv. Anu. Riječ je o silueti freske iz VIII-IX stoljeća i to iz stare Nubije (Sudana). Freska je otkrivena 60-ih godina XX stoljeća, od strane poljskog arheološkog tima koji je istraživao, tj. iskapao katedralu u Farasu. Gesta sv. Ane više je no znakovita, upravo za čitanje Kristićevih tekstova u *Religiološkim ogleđima*. Sveta Ana s prstom, kažiprstom, prislonjenim na usnama po nekim ikonografskim tumačenjima poziva na šutnju, ali meditativnu, molitvenu šutnju koja će biti preteča svakoj smislenoj akciji. Nadalje, riječ je o izuzetno rijetkom ikonografskom simbolu, koji nije bez razloga upravo nađen u Nubiji, zemlji u kojoj su živjeli i djelovali egipatski kršćani – Kopti. U njihovoj tradiciji tiha molitva, tihovanje, podrazumijeva držanje kažiprsta desne ruke na usnama. Ta gesta, prst preko usta, neprestance podsjeća čovjeka, a koji i jeste biće zaborava (ar., *insān*) da je svaka molitva, meditacija, tihovanje pod neprestanom napasti zla u različitim oblicima. Svaki čin čitanja teksta, osobito onoga koji sluti duhovne dimenzije podrazumijeva i/ili traži tihu molitvu čitatelja da ne zapadne u napasti zla, osobito onog u vidu učitavanja sadržaja koji nije u duhu čitanog teksta. S nadom da nećemo zapasti u taj vid napasti imat ćemo i mi u vidu ikonu sv. Ane s prstom na usnama dok budemo pisali o *Religiološkim ogleđima*, baš kao što smo se trudili tokom čitanja Kristićevih tekstova. Dopustite da budemo indiskretni pa da kažemo i to da je bio pun pogodak dizajnerice korica, ali i preloma navedene knjige, Ivane Ibrović, da smiri gestu sv. Ane na naslovnoj strani knjige *Religiološki ogleđi*. To je najbolja uputa, znak (ar., *‘āyah*) koji upućuje kako čitati knjigu, zapravo svaki tekst – čitanje s molitvom, tihovanjem! A nije u ovoj bilješki suvišno kazati da je sv. Ana, iz islamske perspektive znana kao Hz. Hana, *kći Imranova* kako je Kur’an oslovljava (III:35-36), također figura snažne duhovne predanosti koja njedri najplemenitije ljudske čudi, naravi, i to samo one koje jesu priprava za riječ Božju: Merjem/Mariju i Isaa/Isusa. O Merjemi/Mariji iz okrilja islamske tradicije, zapravo o njoj kao *baštinci poslanstva i svetosti* (ar. *nabiyy*; ar. *walayah*), te o *Merjeminoj mudrosti* (*Hagia Sophia, Sophia Perennis*), ali i o njenoj primateljskoj naravi (lat., *materia prima*; skr., *prakti*), na koncu o Merjemi/Mariji kao jedinom izrazu *feminiziranja božanskog* (*à la śakti* u vedanti) u okrilju semitskog monoteizma, napose kršćanstva i islama, vidjeti više u: Frithjof Schuon, *Dimenzije islama*, str. 111-125.

- I. *Pogleda uprtog u filozofiju i književnost*
- II. *Pogleda uprtog u dijalog religija i kultura*
- III. *Pogleda uprtog u zlo rata*
- IV. *Razgovori*

Prvo poglavlje, *Pogleda uprtog u filozofiju i književnost*, osim što otvara golemo važnu temu blasfemije i to one u kontekstu religijskog (šta jeste, a šta nije blasfemija), autor do krajnjih granica raskriva, zapravo, blasfemičan odnos crkava i vjerskih zajednica prema čovjeku, napose onom ugroženom čovjeku – ženi i ženskom najprije! Tema blasfemije će se, bez dvojbe, do kraja knjige zadržati u manjem ili većem intenzitetu. Potom, autor donosi vlastito iskustvo čitanja, razumijevanja ili sučeljenja s tri različita autora, a to su: Radomir Konstantinović, Željko Ivanković i Amos Oz. Sva trojica navedenih autora, u duhu onog najpozitivnijeg u postmoderni, snažno posežu za baštinom. Taj značaj baštine ili ako hoćete tradicije i njenog bogatstva kao nepresušnog izvora novih ideja (paradoks) najbolje je Kristić orisao naslovom eseja *Skok u bezdan baštine*. Taj *skok* nije bez povratka u savremenost, naprotiv – i još jedan paradoks. No o tradiciji ili o baštini kako voli reći Béla Hamvas⁶, baš kao i naš Kristić tek u nastavku više.

Drugo poglavlje, *Pogleda uprtog u dijalog religija i kultura* nastavlja s ključnom temom prvog poglavlja, a to je svakako blasfemija, ali i baština. Kristić će prvi esej ovog poglavlja, *Etička srodnost islama, židovstva i kršćanstva*, pisati snažno usidren u osnovne smjernice projekta svjetski etos (*Weltethos*), a čiji je utemeljitelj teolog švicarskog porijekla Hans Küng. Riječ je o univerzalnoj etici koja je uprisutnjena u svim religijskim etičkim normativima, pa je po tome i etička baština čovječanstva. Njeno osnovno pravilo je *ne čini drugome ono što se ne želi da drugi nama čini* – afirmativno kazano: čini drugome ono što želimo da se nama čini. Navedeno starostavno etičko načelo poznato je i kao *zlatno pravilo*. U drugom eseju, *Ekologija kao najveći religijski izazov u 21. stoljeću*, Kristić zapravo otvara goruću temu, tj. problem savremenog doba, a to je ekologija. Ekološka kataklizma i to po prvi put u povijesti globalnih razmjera nameće se kao prvorazredno pitanje i teolozima,

---

6 O tome kako razumijeva baštinu mađarski filozof Béla Hamvas (1897-1968) vidjeti njegovo djelo: *Scientia Sacra: духовна баштина древног човечанства*, 1-2.

ali i svima onima kojima je religijsko-duhovno važna životna busola. Upravo iz religijskog, napose duhovnog žilišta sve tri abrahamsko/ibrahimovske tradicije Kristić nastoji da propituje savremeni globalni ekološki problem – ukazujući na *ekološki kapital* sve tri religije. Pri tome nastoji posredovati i potaknuti čitatelje na ono najbolje u navedenim religijskim tradicijama, a što može doprinijeti rješavanju ekološkog problema. U ovom eseju autor će nastaviti ukazivati na projekat svjetske etosa i to kroz njegovo proširenje upravo na temu ekologije (Toronto, 2018)⁷. U trećem eseju, *Drugi – neočekivana objava božanskoga*, Kristić nas upoznaje s kakvim resursima raspolaže kršćanstvo, preciznije katoličanstvo u kontekstu međureligijskog dijaloga. Naravno fokus je na dijalogu s religijama koje pripadaju abrahamsko/ibrahimovskoj religiozno-duhovnoj baštini. Za navedeni dijalog, koji je po Kristiću nužan i poradi mira u svijetu (i ovdje se naslanja na svjetski etos) uporište nalazi u svetopisamskim biblijskim tradicijama, potom u okrilju, najprije kršćanske duhovnosti – patristike, Drugom vaticanskom saboru, ali i u prostoj nužnosti da na licu drugoga i drugačijega prepoznamo Lice zajedničkog Stvoritelja, Boga⁸. Zapravo, On upravo dolazi pred naše lice u formi drugoga, stranca, onoga koji ne pripada našem narodu, naciji, religiji, kulturi..., onaj posve drugi je preduvjet za sretnje s Njim! Eto zašto i dijalog, pa i onaj međureligijski. Četvrti esej, *Prve biblijske suze* najkraći je esej u prva tri poglavlja knjige. Ali to nikako ne sugeriše da je i najmanje važan, ako takvih ima!?! Naprotiv, riječ jeste o kratkom tekstu ali izuzetno nabijenom u semantičkom i simboličkom smislu, i kojeg valja porediti sa zrelim plodom badema, i to onako kako taj plod iščitavaju gotovo sve drevne kulture: badem kao simbol tajne, sukusa, ali i novog života, ženstvenosti, mudrosti, duhovnosti (merjemske/marijanske –

---

7 Ovdje se opet vraćamo Kristićevom pregnantnom društvenom aktivizmu. S tim u vezi želimo kazati da je Kristić u okrilju navedenog udruženja, Centar za mirovno obrazovanje, jedan od glavnih aktera bh. Pokreta za ekološko obraćenje. Riječ je o projektu koji se snažno temelji na, sad već dobro poznatoj enciklici Pape Franje *Laudato si'* (2015), a koja, najkraće kazano, tretira pitanje globalne ekološke krize. Pokret za ekološko obraćenje na tragu Papine enciklike nastoji ukazati na snažan ekološki potencijal kojeg imaju naše, bh. religijsko-duhovne tradicije. Pri tome, navedeni pokret nastoji biti svojevrsan *amalgam* između civilnih i religijskih ekoloških aktera u Bosni i Hercegovini, po čemu je, bez dvojbe pionir takovrsnog aktivizma kod nas.

8 *Gdje god da se Vi okrenete, tamo je Božje Lice!* (*Kur'an*, II:115)

ženske duhovnosti)...⁹ Činjenica da je središnja tema ovog eseja jedna žena i to Hagara, ili kako je u islamskoj tradiciji nazivaju Hadžera dovoljno je za ukazati da je Kristiću kao teologu iznimno važno pitanje položaja, uloge, važnosti ili značaja žene, ne samo u povijesti, osobito povijesti naših abrahamskih/ibrahimovskih religija, nego i danas. Pa nije ni to slučajno da je na korice *Religioloških ogleđa* mjesto našla ikona jedne žene. To je jasan išaret da svaka naša duhovnost, ali i religiologija, ako nije u ženskom¹⁰, primateljskom raspoloženju nije ništa drugo doli isti onaj babilonski zov ega za samoljubljem bez onoga drugog, a prethodno smo naznačili da bez drugoga nema ni sretenja s Licem Gospodnjim. Kazano je odličan šlagvort za navođenje i posljednjeg eseja drugog poglavlja. Riječ je o tekstu pod naslovom *Ikona Abrahamsko/Ibrahimovske duhovnosti* u kojoj Kristić dovodi do riječi, pored ostalog i sveto gostoprimstvo (*filoksenija*) kroz susret sv. Franje i sultana Malika al-Kamila. Zapravo, Kristić u ovom eseju iznosi vlastitu duhovnu sliku, ikonu, sv. Franje, tog siromašnog Kristovog nasljedovatelja koji Kristićevu pažnju, po njegovom priznanju drži još od djetinjstva pa sve do danas. Sveti Franjo i sultan Malik al-Kamil, ukazuje na to Kristić, primjeri su kako i u okrilju najvećeg zla, rata, konkretno Pete križarske vojne, iščili iz ljudskog i ono božansko u nama, ali samo pod uvjetom da najprije u drugome prepoznamo božansko. Ma koliko zlo oko nas bilo, nismo lišeni, a niti oslobođeni toga da u drugome, jasno drugačijem, prepoznamo vlastito jastvo/Jastvo – s ovim svetim aksiomom valja zaći u treće poglavlje.

Treće poglavlje, *Pogleda uprtog u zlo rata*, upravo nas snažno prizemljuje prvim tekstom pod naslovom *Drugi svjetski rat na stranicama sutješke samostanske hronike*. Ovim tekstom Kristić nas upoznaje sa ratnim zlom i to kroz pero neobjavljenog rukopisa sutješke samostanske hronike fra Arkandela Grgića. Trezven i odmjeren je to prikaz hronike i njenog autora fra Arkandela Grgića. Nema tu, u Kristićevom pristupu, pristrasnosti, niti zadrnosti koja je gotovo standard u prikazima našeg balkanskog zla, osobito onog u XX stoljeću u formi ustaštva, četništva, ili komunističke, jednopartijske diktature. Također, nije riječ ni o relativizaciji, a u čemu je velika zamka onima koji ne pristaju na maniheističku dioptriju. Prepoznati i priznati dobro, jednako tako osuditi zlo ma čije bilo je minimum ljudskosti

9 J. Chevalier – A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, str. 30-31.

10 Vidi 4. bilješku.

u historiografiji, odnosno tumačenju i prikazu povijesti, a koju nam nudi Kristić. U drugom eseju, *Na ruševinama komunizma*, Kristić nas suočava sa zlom religijskog nacionalizma koji je bio jedan od glavnih uzroka jugoslavenskih ratova krajem XX stoljeća. I u ovom eseju Kristić ostaje vjeran svom pristupu zlu i dobru – ono nije *sui generis* naših pojedinačnih etno-konfesionalnih zajednica: srpsko-pravoslavne, hrvatsko-katoličke i bošnjačko-islamske. I zlo i dobro nalazimo u okrilju sve tri navedene zajednice. To što autor kazuje o političkom katolicizmu, političkom pravoslavlju i političkom islamu više govori o našim vjerskim zajednicama i crkvama koje su postale ropkinje i sluškinje najbrutalnijeg nacionalizma. Naše crkve i vjerske zajednice u/mjesto Boga ukazuju na sakraliziranu naciju – bezbožna religioznost! Samo takva religioznost može njedriti prezir prema žrtvama, o čemu čitamo u trećem eseju (*Crkveni prezir žrtava*). Samo takva religioznost može vodati, i to poput mečke, po crkvenim oltarima, ali jednako tako i džamijskim ćursevima osuđene ratne zločince kao tobožnje mučenike za Naciju – ponavljamo, božanstvo bezbožne religije! Bezbožna religioznost njedri i drugi fenomen o kojem piše Kristić u četvrtom, posljednjem eseju trećeg poglavlja, a riječ je o tekstu pod naslovom *Sveti prostor*. Naime, autor nas suočava s jednom bolnom činjenicom, a to je kako su i u koje svrhe korišteni sveti prostori, hramovi, crkve, džamije... u ratovima tokom raspada Jugoslavije, osobito na prostoru BiH. Jesmo li imali duhovne mudrosti da u svetom prostoru uistinu prepoznamo i oslušujemo Sveto, posebno u svetom prostoru drugog i drugačijeg? Šta su nam značili i šta još znače sveti simboli? Podatak da je u toku rata u BiH uništeno i oštećeno preko tri hiljade vjerskih objekata podatak je koji dovoljno govori sam za sebe – samo nekoliko dana prije nastanka ovog teksta, krajem 2022. godine vandali su skrnavili, oštetili Sabornu crkvu u Mostaru koja se godinama, decenijama gradi nakon potpunog rušenja tokom zadnjeg rata. Ova činjenica zorno kazuje koliko smo „odmakli“ od ratnog, nacionalizmom zaluđenog mentaliteta – čini se da tapkamo, bolje reći lutamo još u mraku postjugoslavenskih devedesetih godina XX stoljeća!

Četvrto i zadnje poglavlje *Religioloških oglada* zapravo je sačinjeno od sedam Kristićevih intervjua, odnosno razgovora s različitim sugovornicima, a to su: H. Luboder, M. Halilčević, T. Gromača Vadanjel, A. Copf, D. Žilić, E. Hadžović i V. Bačanović. Intervjui su rađeni u periodu od 2009. do 2020. godine. Relativno dug period u kojem naš autor, Kristić, sazrijeva i kao teolog i to se jasno čita u intervjuima,

a u kojima su teme iznimno brojne – u biti sve one koje su tretirane u esejima u prva tri poglavlja knjige, s tim da neke teme jasnije ili smjelije dovodi do riječi, posebno one iz oblasti feminističke teologije ili pak kvir teologije¹¹.

Na kraju ovog dijela našeg prikaza knjige *Religiološki ogledi* kažimo i to da su svi eseji ukoričeni u knjizi, upravo kao i intervjui u četvrtom poglavlju knjige, nastali u drugoj dekadi XXI stoljeća. Ta činjenica nudi nam, samo pri pažljivom čitanju Kristićevih tekstova, motrenje jednog duhovnog razvoja, kvasanja, zapravo izlaženja iz, ne samo one grube, već i suptilne opne vlastitog kulturnog, zapravo religiozno-duhovnog habitusa. Rekli smo *izlaženje*, ali valja naglasiti da nije riječ o izlaženju kao napuštanju (ne bi trebalo biti), prije se radi o svojevrsnom dubinskom ulaženju (prodiranju) u svaki kulturni i religijski fenomen, ako hoćete religijsku dogmu. Naime, Kristić sazrijeva tako što ponire ili čini svojevrsni *skok u bezdan baštine*, vlastite baštine, sluteći ono što je ponad formi, ponad dogmi... Kristić, kao teolog i spisatelj, razvija se sve više i snažnije u onog ko nam sugerira, na ono zajedničko duhovno žilište, a na kojem počivaju sve naše partikularne, ograničene, pa ako hoćete i relativne, prije svega religijske dogme, akaidi... Kristić sve više ukazuje, to se posebno da slutiti u njegovim tekstovima nastalim u novije doba, na jednu zajedničku, ispodpočivajuću i vječnu religiju – *religio perennis*, na kojoj počivaju sve naše autentične religijske tradicije¹². Upravo ovdje opet posežemo za bremenitim simbolom badema i to u duhu abrahamskih mističnih tradicija.¹³ Naime, badem

-
- 11 Kada je riječ o *feminističkoj*, a napose *kvir teologiji* o kojoj kazuje Kristić u svom razgovoru sa Mirzom Halilčevićem (*Božja revolucionarna kvirnost*) želimo upravo u formi bilješke naznačiti da smo osobno mnogo bliži naznačenu temu posmatrati, ili propitivati u tradicionalnom registru pojmova, odnosno ideja. S tim u vezi želimo dovesti do riječi, upravo u kontekstu *feminističke*, osobito *kvir teologije*, jedan posve tradicionalan pojam, odnosno ideju androgenog – što po nama, neuporedivo bolje i jasnije ukazuje na zbilju ponad bipolarnog, muško-ženskog odnosa. O androgenu u judeo-kršćanskoj i islamskoj mističnoj tradiciji vidjeti više u: Titus Burckhardt, *Alhemija: znanost o kosmosu; znanost o duši*.
- 12 Napominjemo da Kristić ne koristi sintagmu *religio perennis*. No, autoru ovog teksta pred vama je odveć bliska da bi je mogao prešutjeti, posebno onda kada sluti njenu temeljnu duhovnu kvalitetu, a to je da sve autentične religije počivaju na istom i zajedničkom duhovnom žilištu.
- 13 O simbolu badema vidjeti više u: J. Chevalier – A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, str. 30-31 i 386-387; *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, str. 155. i 422.

sa svojom ljuskom, jezgrom i uljem simbolizira epistemološko-gnoseološke razine. Sama ljuska izraz je religioznosti, i to one izvanjske, formalne, izrazito partikularne – dogmatsko/akademske. Dočim je jezgra simbol one sfere koja je ponad svake forme, dogme/akide – upravo je to, kako mi razumijevamo međureligijski dijalog, ali i našeg teologa Kristića, svojevrsna platforma na kojoj međureligijski dijalog može njedriti zrele plodove ljudskosti i to po mjeri onih koje nasljeđujemo, a to su Mojsije/Musa, Isus/Isa, Muhammed, ali idimo dalje, ili gledajmo šire, pa kažimo Buda, Krišna, Zaratustra... A potom, nadamo se da ćemo ponad ljuske, zapravo jezgre dospjeti do same suštine, onog što ulje simbolizira, ulje što misteriju svjetla sluti. Ali, tog svetog ulja, misterija svjetla i te jezgre nema bez ljuske – paradoks! Na našu žalost ljuske može biti i bez jezgre, tj. bez ulja. To je ona okoštala, petrificirana religioznost, Kristić bi rekao *bezbožna religioznost* koja njedri *tiraniju religijskog*. Zato je u kršćanskoj ikonografiji badem – mandorla, sa svojom ljuskom i jezgrom, slika Krista – njegova božanska priroda, jezgra, skrivena je ljuskom, tj. ljudskom prirodom. No, taj isti sveti simbol badema jednovremeno jeste i *par excellence* simbol ženstvenosti i u kršćanstvu i u islamu – badem, mandorla je simbol Blažene Djevice Marije, odnosno Djeve Merjeme (ar. *Maryam al-ʾAḡrā*). I opet nas ovaj simbol badema vraća na sveprisutnu Kristićevu temu, a to je tema ženskog i ženstvenog, tj. primateljskog principa bez kojeg nema duhovnosti u našim religijama, ili bez kojeg nema svjetla (onog što simbolizira ulje) s kojim ćemo razgoniti tamu terora *bezbožne religioznosti*, a što je samo jedna u nizu manifestacija bogohulnog mačizma¹⁴. Naravno, nakon ove poduže digresije vratio bih vas, uz ispriku, na sami početak našeg prikaza *Religioloških ogleda*!

Arabeska poetika *Religioloških ogleda*

Stara kineska poslovice kaže da *nebesku muziku svako čuje i tumači na sebi svojstven način*. Pa dopustite da ponudimo naše čitanje, razumijevanje knjige *Religioloških ogleda*, s nadom da nećemo narušiti sadržaj, značenje, tj. smisao kojem je smjerao sam autor Kristić.

Najprije što želim reći, a posebno nakon prethodno prikazanog sadržaja *Religioloških ogleda*, činjenica je da čitanje, odnosno razumijevanje navedene knjige nimalo nije ovisno od toga kojim redom će te čitati eseje, tekstove. Čitali knjigu od zada, od sredine,

---

14 Vidi 4. bilješku.

ili nasumično otvarali eseje, tekstove i tako iščitali knjigu, posve smo sigurni da će percepcija, osobito ključnih tema biti zamalo ista. Ova knjiga ne počiva na linearnoj poetici, koja zahtjeva naše čitanje od početka preko sredine do kraja e da bi se knjiga valjano razumjela. Ne, ništa od toga nije bitno ili presudno za razumijevanje *Religioloških ogleda*. Ali, ako i tako, linearno čitate ovu knjigu, niste pogriješili. Kojim redom, najmanje važno, ovoj knjizi mnogo je važnije samo čitanje – čitanje kao čin zrenja.

Naznačena poetika knjige, ne linearna, možda i jeste strana čitatelju koji pripada našem zapadnom kulturno-civilizacijskom miljeu. No, čitateljima koji baštine (i) istočne tradicije, preciznije poetiku, ovakvo čitanje nije strano, naprotiv ono je olakšanje. Pa o kakvoj poetici je riječ?

Dopustite malu digresiju ka svijetu istoka, konkretno onog islamskog.

U islamskom kulturnom miljeu poznajemo tzv. arabesku poetiku.¹⁵ Šta ili kakva je to poetika najbolje ju je naznačiti kazavši šta je arabeska. S tim u vezi donosimo nešto duži citat Esada Durakovića o navedenom:

Arabeska je najčešće biljna ornamentacija u kojoj se stabljika grana u izvjesnoj ritmičnosti i elementima ponavljanja, a nju dopunjuju listovi koji nisu odsječeni niti su izolirani; međutim, nisu ni u takvom odnosu prema stabljici da naprosto izrastaju iz nje. Naime, stilizacijom se realizira važan arabeski princip dopunjavanja elemenata, prodiranja jednih u druge, umetanja i sl., tako da se grana, recimo, kao prividna „okosnica“ ili „dominantna“ arabeske povlači u realiziranju glavne ideje – ispreplitanja i uzajamnog urastanja. Listovi u arabeski su više od listova na grani: oni ne izbijaju iz stabljike već čvrsto urastaju u nju, ovijaju je i estetiziraju. Posmatrač arabeske, tek što uoči neki njen segment i počne ga pratiti, zapaža kako se taj segment ponavlja, sa manje izraženim modifikacijama, kako se jedna naoko dominantan motiv neočekivano povlači pred drugim motivom, ili grupom motiva, koji također prepuštaju prostor nekom drugom motivu. Tim ritmičkim usklađenim ponavljanjem, stalnim „grananjem“ i „listanjem“, arabeska vodi pogled posmatrača u potragu za njenim krajem i nameće mu iznenadnu svijest o nekoliko svojih odlika.

---

15 Više o tome vidjeti u: Esad Duraković, *Orijentologija: univerzum sakralnog teksta*, str. 11-35.

... za arabesku je karakteristično da nema naglašen početak, sredinu i kraj: ona se ne razvija linearno, već ponavljanjem svojih segmenata ovladava površinom kružno, zapravo zahvaljujući principu povezivanja segmenata možete početi obuhvaćati pogledom djelo sa raznih strana – u svakom slučaju, ona se ne razvija linerano čime bi zahtjevala istosmjernu percepciju i stvarala bi izvjesnu napetost strukturiranja od početka, preko sredine ka kraju. Arabeska osujećuje napetost, između ostalog, smirivanjem u naročitoj vrsti kružnog nelinearnog strukturiranja.¹⁶

Iskreno vjerujemo da ovaj, ponavljamo, duži citat nije bez razloga. U njemu je temeljno kazivanje o arabeskoj poetici na kojoj ne samo da počiva dobar dio islamske likovne umjetnosti, već i književne u najširem smislu te riječi.¹⁷

U ovom momentu ne možemo, a da se ne sjetimo izvrsnog teksta Ivana Lovrenovića pod naslovom *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*¹⁸ i to zbog činjenice da upravo Kristić, unatoč svom identitetskom kaleidoskopu, ipak pripada ili njegovo dominantno kulturno zaleđe je bosansko hrvatsvo. Nije to hrvatsvo kakvo imamo u Istri ili Primorju, Zagorju ili Muri, pa čak ni u Dalmaciji, Lici ili Slavoniji. Bosansko hrvatsvo, gotovo je nezamislivo bez franjevitstva, a koje, *nolens volens*, snažno zajedničari s drugim identitetima u Bosni, pa i sa onim u kojim je orijent, islamski orijent, snažno prisutan.

Upravo će o franjevaštvu *in toto*, pa i onom bosanskom, kakvo je moglo biti, eda je suštinski nasljedovalo sv. Franju, pisati Kristić u svom briljantnom eseju *Ikona abrahamsko/ibrahimovske duhovnosti: meditacija o susretu svetog Franje i sultana Malika al-Kamila*. Riječ je o franjevaštvu

---

16 *Isto*, str. 15-16.

17 Još jednom naglašavamo da arabeska poetika nije samo dio islamskog duhovnog, odnosno kulturnog naslijeđa. Recimo, ko je imao susret s taoističkim duhovnim, odnosno kulturnim naslijeđem mogao je, također, biti suočen s istom poetskom paradigmom. Kao išaret navodimo tekst glasovitog *Tao Te Dinga*, koji se pripisuje Lao Ceu (VI st. pr. K.): Lao Ce, *Tao Te Ding*. Upravo u ovom kontekstu, srodnosti i istosti dvije poetike, odnosno dvije duhovnosti, islamske i taoističke vidjeti više u: René Guénon, *Osvrti na tesavuf i tao* i Toshihiko Izutsu, *Sufizam i Taoizam*.

18 Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*.

(sv. Franji) koje je bezuvjetno hrlilo ka drugom idругаčijem, i na njegovom licu (npr. licu sultana Malika al-Kamila) zrilo i svjedočilo Boga, zajedničkoga nam Stvoritelja. Franjina duhovnost je duhovnost malehnh i siromašnih¹⁹, kojim je više nego dostatna autentična Porcijunkula – zatomljeni simbol franjevačke tradicionalne i sakralne graditeljsko-arhitektonske kristalizacije duhovnog siromaštva! Eto, i o toj zatomljenoj, zapravo izgubljenoj Porcijunkuli ili o svim našim zatomljenim, izgubljenim Porcijunkulama piše Kristić u gore navedenom eseju sljedeće:

Fascinantno je da strategija retuširanja Franje, njegova „pripitomljavanja“, navaljivanja stijene na zdenac subverzije koja je izbijala gotovo iz svakog damara Franjina bića, nije nazočna samo u Franjevačkim izvorima nego se zorno očituje čak i u polju arhitekture, s tim da na ovom mjestu ne pretendiram da je bila potpuno svijesna.

Nad Porcijunkulom, trošnom i malom crkvicom nedaleko od Asiza, u kojoj je Franjo doživio obraćenje i koju je potom na samom početku svoje duhovne avanture obnovio svojim rukama, nad Porcijunkulom koja istodobno simbolizira suštinu, ali i neumoljivu oštricu subverzije Franjine vizije kršćanstva, papa Pio V. dao je sagraditi raskošnu i velelebnu baziliku. Zakrhljena njome – zagrljalj može i (u)gušiti – Porcijunkula se doslovno izgubila u njezinom blistavilu i sjaju, baš onako kako je Franjina subverzivnosti umnogome otupljena raznovrsnim strategijama retuširanja njegova

---

19 Franjino nasljedovanje Krista/Mesiha upravo u kontekstu duhovnog siromaštva, ali i malehnosti, gotovo je identično onom duhovnom siromaštvu o kojem je govorio i poslanik Muhammed kada je svojim nasljedovateljima ukazivao na put ka Bogu. S tim u vezi Poslanik je znao isticati: „Siromaštvo je moj ponos!“ Sufije su duhovno siromaštvo nazivali „muhammedansko siromaštvo“ (ar. *al-faqr al-muhammadi*). Siromaštvo će u islamskoj duhovnosti, sufizmu, imati ključnu ulogu, da se poslužimo kršćansko-pravoslavnom terminologijom, u oboženju (grč. Θεωσις – teosis). Naime, ona duša, tj. samo ono duhovno srce posve ispražnjeno, tj. lišeno svega što nije On jeste pripravno za oboženje. Samo takvo jastvo/jastvo, baš poput Mensura Haladža pripravno je reći *Ja sam Istina* (ar., *anā-l-ḥaqq*). Bez dvojbe, duhovno siromaštvo zajednička je duhovna baština kršćanstvu i islamu. S tim u vezi uz gore navedene riječi Muhammeda, valja navesti i one Isusove/Isaove koje nam žele reći da nema *kraljevstva nebeskog* ni za jedno jastvo bez duhovnog siromaštva (Mt 5, 3;9). Više o duhovnom siromaštvu, na razini natuknice i to iz perspektive različitih religijskih tradicija, pa i onih abrahamskih, vidjeti u: Rasim Ibrović, *Kuća Sabura: čitanje bosanske kuće*, str. 170, bilješka 136.

portreta već u Franjevačkim izvorima, i popratnim, iz godine u godinu sve snažnijim, utapanjem njegova Reda u strukture, okvire, mentalitete, doktrine i ograničenja onodobne Crkve.²⁰

No, vratimo se našem kazivanju o arabesknj poetici.

Iz svega do sada kazanog, pa makar ono bilo na razini natuknice, ne treba nas čuditi što Kristić u svom literarnom habitusu ima smirenu i arabesknju, orijentalnu poetiku – ovdje bih ponovio i naglasio da to nije samo islamska poetika! Ko je čitao Kristićevu *Prognani u zaborav*, i ko će tek čitati *Religiološke ogleda* naći će se s tekstovima koji poput *1001 noći* neprestance pulsiraju starim-novim kazivanjima, a s kojima čitatelj izlazi iz vlastitog mraka u svjetlo i to ono *crno svijetlo* o kojemu je sufijska proza, a najprije poezija blistavo kazivala.²¹ *Crno svijetlo*, sintagma koja ne da slutiti nikakav pesimizam, ali krv i znoj svakako, snažno nam sugeriše svete noći u okrilju islamskog kalendara (Lejletul-kadr i Lejletul-miradž – *noć silaska* i *noć uznesenja*) u kojima se duša, jastvo, pripravlja i otvara Duhu, Jastvu. No, čitatelju kojem je kršćanstvo duhovno zaleđe *crna svijetlost*, *sveta noć* i sl. nije i ne može biti strana ukoliko se prisjeti najprije Kristova/Mesihova rođenja, a potom 1001 Njegovog rođenja u srcima svakog jastva koje hrli za Njim. Sjetimo se, primjerice, kršćanskog mistika sv. Ivana od Križa (XVI st.) i njegovih stihova o *tamnoj noći* koja je sve samo ne mrkli mrak bez svjetla, ili nade²².

Arabesknja poetika, na kojoj počiva Kristićeva zbirka eseja, ali i razgovora *Religiološki ogledi* možda bi se mogla predočiti i jednom, svima nama, čini mi se bolje poznatom slikom – slikom vrta ili bašte. Istina je, i to moramo odmah dovesti do riječi, da imade svakojakih bašti (vrtova, parkova...), o tome hortikultura već odavno kazuje.

Još od praskozorja čovjekova uspravna hoda na Zemlji, i muško i žensko bilo je u dodiru sa zemljom (starostavni abrahamski/ibrahimovski tekstovi još nam kazuju da je od zemlje stvoren čovjek/adam), bilo da su po njoj roveli i tražili svakojako korjenje za ishranu, ili kasnije da po njoj opet rove ili zarovljavaju kakvo sjemenje ne bi li iz nje

---

20 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 173-174.

21 O sufijskom pregnantnom simbolu crne svjetlosti vidjeti više u: Henry Corbin, *Svjetlosni čovjek u iranskom sufizmu*.

22 Sveti Ivan od Križa, *Kraći spisi*, str. 123-124.

što izniklo. Kako god, čovjek je zarana bio upućen na zemlju, da je obrađuje, kultivira... i o tome nam arheologija također odavno kazuje. Svako ljudsko intervenisanje na zemlji, osobito sa sjemenjem raznog bilja jeste i naša starostavna baštovanska djelatnost. Nije čovjek po zemlji svoje baštovanske tragove ostavljao bez ikakva saznanja, platonisti bi rekli *sjećanja* (gr. *anàmñēsis*) na arhetipsku, idealnu sliku vrta, bašte. Osobito abrahamska/ibrahimovska duhovna čeljad znaju da ovdje prizivamo rajske vrtove, bašte, eden sam, a koji su ucjepljeni u naša bića! Dakako, valja ih se (pri)sjetiti (gr. *anàmñēsis*, ar. *dhikr...*), a potom zasući rukave i baštovaniti baštu, te istu kao baštinu baštiniti, posredovati.²³ No čemu ova snažna aluzija na baštu, baštovanstvo, baštinu, baštinjenje? O tome tek u nastavku.

Semazenov ples po baštini

Jedan od Kristićevih eseja naslovljen je iznimno znakovito. Riječ je o eseju *Skok u bezdan baštine*. Šta je baština, osobito je zahtjevno pitanje za nas *homo modernuse* koji najčešće mislimo i živimo po tome da je svijet (za)počeo od nas samih. Zamalo sve u modernom svijetu upućuje nas upravo na to, da smo, eto, koliko jučer otvorili oči. No, Kristić ne pristaje na modernu i to onu modernu koja hoće reći da je povijest počela, govoreći iz našeg društvenog konteksta, od 1878, 1918, 1945, pa čak i devedesetih XX stoljeća.

Ništa od toga Kristiću nije blisko, naprotiv!

Čovjek je stariji od svakog svog *izma*, bio on modernizam, postmodernizam, ili pak monarhizam, komunizam, kapitalizam, liberalizam... ili bilo koji drugi *izam* koji nameće, manje-više, tradicionalističku ili pak antitradicionalnu paradigmu. Kristić gotovo u svakom svom eseju i razgovoru, a koje je smirio među koricama *Religioloških ogleđa* neprestance nas suočava s baštinom, tj. tradicijom. Istina, to suočenje s baštinom nije bez *cum grano salis*, nije bez propitivanja bilo čega upravo iz tog *bezdana baštine*. Kazano u kontekstu pristupa baštini kakvu baštini Kristić ne može biti pre naglašeno

23 Želimo još jedno iznimno važno značenje bašte, osobito ono iz sufijske perspektive, dovesti do riječi. Naime, bašta je simbol *Božanske Prisutnosti* (ar. *ḥadrāt*), kako to jasno i nedvosmisleno veli Ibn Arabi u komentaru svog divana, poetske zbirke, *Tumač čežnji*. Vidjeti u: Muhjiddin Ibn 'Arebi, *Tumač čežnji sa komentarom*, str. 223. Nisu li i naše baštine (tradicije), upravo kao bašte – vrtovi, simboli Božanske Prisutnosti!?

– upravo zato kao epifenomen našeg teksta riječi su iz *Prve Ivanove poslanice* (4,1). Koristeći se novozavjetnom figurom sv. Tome, kojeg se percipira i počesto naziva „Nevjernim“, Kristić nam želi ukazati na to da uvijek budemo trijezni i posve budni spram baštine, ili onoga što nam se nudi kao vrijedno baštinjenja. Kristić će nam kazati u duhu navedenog sljedeće:

Ne, nije sv. Toma „Nevjerni“ nego trijezno-kritički nastrojen vjernik, vjernička paradigma za postmoderna vremena iznimne religiozne produktivnosti, jer poučava kritičko-skeptičnoj distanci spram svake religioznosti i duhovnosti (tj. baštini – tradiciji, op.a.), koja nije ovjerena ranama uzrokovanim solidarnošću s ovako ili onako izrabljenim ljudima.²⁴

Ovdje smo opet otvorili još jednu Kristićevu golemu temu, temu humanosti, ljudskosti... Upravo je humanost, ljudskost ono na čemu ogleđamo je li nešto vrijedno baštinjenja ili nije, tj. je li riječ o baštini koja uistinu počiva, iz Kristićeve perspektive kazano, na nasljedovanju Krista/Mesiha – ako je tako tu valja tražiti rane. U suprotnom, bez rana i nerijetko uz blještavilo, riječ je o nasljedovanju Antikrista/Dedžala. Kristić nas upozorava:

Sva je razlika između blještavila Krista i Antikrista sabijena u tome što Krist na sebi nosi rane, svjedočanstvo da se usudio izložiti i učiniti ranjivim da bi se solidarizirao s drugima. Upravo ono za što Antikrist nije bio dostatan odvažan!²⁵

U nastavku ovog kazivanja Kristić će, s punim pravom, upravo na ovoj relaciji Krist – Antikrist, tj. nasljedovati ili baštiniti Krista, ili pak Antikrista, sukusirati sav svoj govor, dakako kritički govor o našim, ovdašnjim vjerskim zajednicama i crkvama, na sljedeći način – nastavak gornjeg citata:

A na koga zapravo u toj konstelaciji više sliče regionalne religiozne institucije u ozračju postratnih i tranzicijskih trauma? Uvjeran sam da je upravo to odsudno pitanje na koje bi morala odgovoriti regionalna teologija!

Nema kod Kristića ni prizvuka retoričkog pitanja u potonjem! Naprotiv. Kristić je odveć jasan u svom kazivanju na naznačeno pitanje.

---

24 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 353.

25 *Isto*, str. 353.

Odgovori ne samo da se nude, biserno jasni, u *Religiološkim ogledima*, ili recimo u drugim djelima istog autora, posebno onima u Rabicovim izdanjima. Ipak, Kristić će potonje pitanje, naravno bez teološke frazeologije, tretirati u svojim najboljim poetskim slovima. Ovdje s punim pravom, upravo na temu da li i koliko autentično naše vjerske zajednice, tj. crkve nasljeđuju duhovne vertikale na koje se pozivaju, činimo digresiju na Kristićevu poetsku zbirku *Agonije: teopoetika tjelesno-političkog*²⁶. U njoj na poetski način, za razliku od *Religioloških ogleda*, naš autor progovara i to sažeto, upućuje vapaje, poput proroka, i usred moderne pustare – *mašine za stanovanje*²⁷, *pogleda uprtog* ni u jednu crkvu iliti vjersku zajednicu, naciju pogotovo, no u *gospoda*. Evo jednog Kristićevog vapaja:

gospode
poželiš li i ti
makar na tren
postati ateist
kad biskup
na otvaranju
trgovačkog centra
tamjanom spali
bezbožna
radnička
prava²⁸

Brzo ćemo sa poetskih stranica *Agonija* izaći ne tražeći prikladnije stihove od gore navedenih – to je golem izazov, svaki se nudi kao vjerniji prikaz naših vjerskih ili crkvenih institucija, ali i zvaničnih ili dominantnih teologija, dogmi, odnosno akaida koje su se davno začele i iznjedrile u okrilju *tiranije religijskog*.

Vratimo se baštini. Iz do sada kazanog nedvojben je Kristićev *triježno-kritički* pristup baštini. Na tragu Jacques Deriddine (1930-2004) misli,

26 Alen Kristić, *Agonije: teopoetika tjelesno-političkog*.

27 Le Korbizije (Charles Edouard Jeanneret 1887-1965) glasoviti arhitekta XX stoljeća moderne zgrade, višekatnice, zgrade velikih stambenih kompleksa, opisuje znakovitom sintagmom *mašina za stanovanje*. U leksemi *mašina*, vjerujem, svi ćemo prepoznati moderni život, posve lišen duševnog, duhovnog, a to znači i humanog! Vidjeti u: *Enciklopedija moderne arhitekture*, str. 162.

28 Alen Kristić, *Agonije: teopoetika tjelesno-političkog*, str. 129.

da čovjek uvijek baštini tajnu²⁹ Kristić u *Religiološkim ogledima* i to gotovo na svakoj stranici *pogleda je uprtog* ne samo na svoju baštinu, kojoj pripada po svom religijsko-duhovnom, kulturnom, jezičkom... identitetu, već svoj pogled, sve više i snažnije upire u baštine drugih i drugačijih religijsko-duhovnih, kulturnih... miljea. Upravo taj Kristićev senzibilitet da Sveto traži i prepoznaje ne samo u onom svom religijsko-duhovnom ambijentu, već i u drugim tradicijama, Kristić bi rekao baštinama, možda je baš to što nas najviše privlači ovom bh. teologu. Istina, Kristić svoj snažan senzibilitet za različite religijske baštine, napose one koje ubrajamo u abrahamsko/ibrahimovski milje, ako se ne varamo, jednim manjim dijelom naslanja na stavove Crkve prema drugim religijama, a koji su dovedeni do riječi u pojedinim tekstovima Drugog vatikanskog sabora, te najsnažnije na radove poznatog katoličkog teologa, ranije u ovom tekstu spominjanog, Hansa Künga. I upravo na ovoj temi odnosa ili percepcije drugih religijskih tradicija, po našem skromnom sudu, najbolje ili najjasnije vidimo duhovno zrenje Kristića i kao teologa! Da bi kazano bilo iole uočljivo, najprije valja pažljivo čitati Kristićeve radove i pri tome pratiti kada je nastajao/nastao tekst koji se čita. Samo takvim čitanjem, vjerujemo, da će se izbistriti jedan, za mnoge ne važan detalj, ali za nas, ponavljamo, presudan jer nam Kristića približava našem razumijevanju religije, odnosno religija, a koje počivaju na jednoj univerzalnoj, vječnoj religiji – *religio perennis*.

Za prethodno navedeno, čini nam se da je od iznimne važnosti esej pod nazivom *Drugi – neočekivana objava božanskog: međureligijski dijalog iz katoličke perspektive s osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*. Upravo u ovom eseju Kristić pretresa povijest ili svoj *pogled upire* u kršćansku bremenitu baštinu, i to posebno u kontekstu onog što jeste kršćanska, preciznije Crkvena percepcija ali i odnos prema drugim duhovnim tradicijama. Istina, fokus je na one tradicije koje baštine abrahamsko/ibrahimovsku religioznost. Za takav pristup razlog nalazimo u tome što je već u naslovu eseja autor naznačio da ga zanima *međureligijski dijalog iz katoličke perspektive s osvrtom na Bosnu i Hercegovinu* – jasno, u BiH prisutne su već stoljećima samo abrahamske tradicije, dočim teško da možemo govoriti o prisutnosti drugih religija. Kristićev narativ u navedenom eseju može biti i svojevrсна paradigma u kojoj se mogu ogledati i prepoznavati pripadnici i ne abrahamskih religija –

---

29 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 77.

po tome ovaj esej ima paradigmatiku vrijednost.

Kristić će već na samom početku ovog eseja kazati jednu iznimno važnu istinu koja, po našem sudu međureligijski susret, dijalog, zapravo zajedničarenje čini mogućim, i to u smislu da pripadnici svih autentičnih religiozno-duhovnih tradicija jesu ravnopravni sudionici za trpezom/sofom zvanom međureligijski susret – sestinstvo³⁰.

O kakvoj istini je riječ? Kristić će kazati da je svaki ljudski iskaz o istini Zbilje puki fragment, te upravo na baštini te perenijalne mudrosti u/kazuje nam, po nama, na jedinu plodonosnu međureligijski paradigmatiku u kojoj nema i ne može biti nijednog sudionika s puninom Istine u svojim religiozno-duhovnim bisagama:

Ne posjedujemo cjelinu nego tek ulomke istine, koja se više ne razumijeva statički i monološki nego dinamički i dijaloški odnosno relaciono-komplementarno. Zato je trajno dijaloško susretanje s drugim kulturnim, filozofskim, društvenim i religioznim perspektivama nužna pretpostavka potpunije spoznaje istine o stvarnosti. Nismo posjednici već putnici prema i/Istini.³¹

Naglašavam! Kristić je rekao *potpunije*, a ne *potpune/pune*, i kazao je da smo *putnici* (lat. *homo viator*, ar. *sālik*), a ne posjednici Istine – Kristić je isključio religijsku, u biti demonsku napast zvanu ekskluzivizam u vidu samodostatnosti i superiornosti.

Sa naznačenim u ovom eseju ne staje i ne zadovoljava se naš autor. Naprotiv, nakon što je nesmiljeno skršio religijski ekskluzivizam i to onom Abrahamovom/Ibrahimovom, ili pak Isusovom/Isaovom, pa ako hoćete i Muhammedovom revnošću³² odmah nas nastavlja trijezniti i buditi pa veli da je dijalog, pa i međureligijski, nužnost!

---

30 Duše, nefsovi (ar. *nafs*), *anime* mogu biti samo međusobne sestre – vidi 4. bilješku!

31 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 148.

32 Revnost o kojoj govorimo prepoznajemo u sljedećim hijeropovijesnim događajima:

- Ibrahimovo rušenje kumira (*Kur'an*, XXI:51-63),
- Isusovo rušenje trgovačkih stolova u hramskom prostoru (*Mt* 21,12-13), i
- Muhammedovo čišćenje Kabe, tj. rušenje kumira – jedino što je Poslanik sačuvao iz Kabe bijaše ikona Djeve Merjeme/Blažene Djevice Marije i Isaa/Isusa, te ikona Ibrahima/Abrahama (Martin Lings/Abū Bakr Sirāj ad-Dīn, *kurmed: život njegov osnovan na vrelima najstarijim*, str. 325-326).

Molim vas, pažljivo poslušajte Kristića:

No, za međureligijski dijalog odsudne su njegove teološke nužnosti. Već to ukazuje da međureligijski dijalog nije strategija opstanka ili pomodni hir nego bezuvjetni zahtjev koji za vjernika proizilazi iz same vjere odnosno iz temeljnog odnosa s Bogom. Dakle, međureligijski dijalog predstavlja bitnu sastavnicu vjere. Razlog tomu je prije svega duhovno iskustvo abrahamskih religija o dijalogičnosti Boga i dijalogičnosti Objave.³³

I na koncu Kristić nas opet trijezni od zle napasti prozelitizma i nastranih percepcija evangelizacije ali i (ar.) *da've*³⁴ – govoreći iz islamske perspektive, pa veli da je međureligijski dijalog *povlašteno mjesto*, sufije bi rekle *mejdan*³⁵, *rasta i pročišćenja vlastite vjere*. Sukusira Kristić pa veli:

Dakle, istinska svrha međureligijskog dijaloga nije obrana pravovjerja ili prevođenje drugoga iz jedne u drugu vjeru nego traženje čovjeka zarad njega samoga, i to kao obogaćenje svih sudionika u dijalogu. Jezgrovitije kazano: istinska svrha svakog, pa i međureligijskog dijaloga nije neka apstraktno-teorijska istina nego konkretan čovjek, stvarna osoba čije je slobode i dostojanstva jamac sam Bog!³⁶

---

33 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 149.

34 Na ovom pojmu *da'va* valja nam najmanje iz dva razloga zastati. Prvi razlog je taj što će upravo bistrenje ovog bremenitog termina od strane Kristića biti sebeb, povod našeg poznanstva, drugovanja. Drugi razlog je taj što je ovaj termin, kao i mnogi drugi ključni u islamskoj tradiciji doživio niz distorzija i posve zarotiranih interpretacija. Upravo će Kristić u svojoj knjizi *Tiranija religijskog*, čiju sintagmu u ovom radu s debelim razlogom koristimo, na briljantan način dovesti do riječi duhovnu instituciju *da've*. Kristićevo kazivanje o *da'vi*, snažno je usidreno na temeljnim vrelima islama, Kur'anu najprije. S tim da Kristić nema selektivan ili redukcionistički pristup Tekstu, naprotiv. On će, što se nas tiče, u duhu najboljih islamskih hermeneutičkih metoda pristupiti Tekstu pri tome osluškujući tradiciju, tj. baštinu, islamskog hermeneutičkog (ar. *ta'wil*), odnosno epistemološko-gnoseološkog iskustva – s tim u vezi kazivanje o *da'vi* smiruje u dovi, tj. molitvenom zazivu glasovite sufije Rabije el-Adavije (u. 801). O *da'vi* iz Kristićevog pera čitajte u: Alen Kristić, *Tiranija religijskog: ogledi o religijskom bezboštvu*, str. 35-39.

35 *mejdan* (ar.) – bojište; *locus* spoznajnog, tj. duhovnog pregnuća ili velikog džihada (ar. *al-jihād al-akbar*). O velikom džihadu kao spoznajnom, duhovnom procesu vidjeti više u: Rešid Hafizović, *Stubovi islama i džihad*, str. 227-252.

36 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 150. (boldovao R. Ibrović)

Sve navedeno od strane Kristića nije bez snažne duhovne podloge, ili baštine i to one kršćanske, a koju nam upravo posreduje ovaj bh. teolog. Kristić *pogleda uprtog u bezdan baštine*, prije svega kršćanske, gotovo da otima od zaborava ono najplemenitije i najpotentnije u kontekstu međureligijskog dijaloga, tj. zajedničarenja. Kazivat će nam da je *dijalogičnost kvaliteta objave, ali i samog Boga*³⁷ – da se opet referišem na islamsku, napose sufijsku baštinu koja bi rekla da je i dijalogičnost Boga njegov sifit (atribut, svojstvo), a upravo po njegovim sifitima mi *doista živimo, mičemo se i jesmo*. Osim ove duhovne istine, krucijalne za svaku vrstu dijaloga, pa i međureligijskog, Kristić nam nudi niz referisanja na Sveto pismo, najprije Evandjelja – nudi nam one dijelove Evandjelja koji mogu poslužiti kao snažna duhovna potka za, konkretno, međureligijski dijalog i to upravo onaj o kojem smo gore već govorili.³⁸ Svoja kazivanja na naznačenu temu ne završava sa Svetim pismom, već Kristić nastavlja svojevrstan ples, *semu*³⁹, po kršćanskoj baštini – ples kao osluškivanje baštine! On odmjerenom i pažljivom plesnom koreografijom vješto pleše poput kakvog mistika, opet ćemo prizvati sufijsku tradiciju otjelovljenu u semazenu, te nakratko zastaje na onom najblistavijem iz okrilja patristike. Naš *krstjanski semazen* plesnom gestom ukazuje na Logosa kakav nam se nadaže iz svetopogleda pojedinih crkvenih otaca. Upravo će se zahvaljujući saznanju o Logosu, iz doba patristike, nastaviti baštinjenje onog već prisutnog duhovnog nauka u Svetom pismu, po kojem ljudi, pri tome pripadnici drugih i drugačijih religijsko-duhovnih vidokruga neće biti percipirani kao posvemašnji lišenici saznanja ili svjetla samog Logosa. Istina, to saznanje ili svjetlo izvan židovsko-kršćanskog miljea za patrističare, *grosso modo*, jeste *fragmentarno i ima ulogu priprave za evandjelje*⁴⁰. Kristić će nam ponuditi tri klasična predstavnika patristike, a to su sv. Justin (100-165), sv. Irenej Lionski (130-202) i sv. Klement Aleksandrijski (150-215), a koji su imali dovoljno mudrosti da i izvan Crkve, pa makar to bili i *fragmenti* vide isto ono duhovno svjetlo koje

---

37 Isto, str. 153.

38 Mt 2,1-12; Mt 2,13-14; Lk 10,29-37; Iv 4,1-41; Mk 7,24-29; Mt 8,11-12; Mt 27,54; Dj 34-36...

39 Sema, *samā'* (ar.) – izvorno znači *slušati*; od te riječi izvedena je riječ semazen, tj. derviš koji pleše, a plešući zapravo sluša *muziku sfera*; obratite pažnju na arapsku riječ *samā'*, korijenski to je ista riječ kao i hebrejska *shema* s kojom započinje glasovita dnevna molitva *Shema Israel* – poslušaj, čuj Izrale. Arapski, baš kao i hebrejski jezik baštine semitski jezički supstrat.

40 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 152.

svijetli i u kršćanskom duhovnom univerzumu. Istina, to svjetlo, ako govorimo o autentičnim religijskim tradicijama, nije nužno iste boje kao ono kršćansko, ali je jednako istinito, pa zato nije ni fragmentarno – ovdje se referiramo na ono što neki metafizičari nazivaju *religio perennis*, a što je potka, ili što je uprisutnjeno u svakoj religiji, naglašavamo autentičnoj.⁴¹ No, nakon ranog perioda kršćanstva – *mučenička Crkva*, od 313. godine slijedi dugi period samodostatnosti i ekskluzivizma kada je *posve zamrla sposobnost za priznanjem tuđih duhovnih vrijednosti i dijaloga*⁴². Taj dugi povijesni period Crkve može se bez pretjerivanja, kada je riječ o međureligijskom dijalogu smiriti u dobro poznatu sintagmu: *Extra Ecclesiam nulla salus!* – *Izvan Crkve nema spasenja!*

S naznačenim ekskluzivizmom svaki međureligijski dijalog je, što se nas tiče, unaprijed osuđen na jalovost! I važno je kazati, da se ova naša opaska ne odnosi samo na onu Crkvu koja drži do gore navedenog, već se odnosi na svaku interpretaciju bilo koje autentične religijske tradicije, ukoliko je prisutna ista ili slična dogma.

Ipak, postojali su i u okrilju Crkve, napose one srednjovjekovne, drugačiji tonovi, *vis-à-vis* međureligijskog dijaloga. Naš *krstjanski semazen* opet je vještom gestom iz bezdana kršćanske duhovne baštine ukazao na jednog Petra Abelarda (1079-1142), Rajmonda Lulla (†1315), Nikolu Kuzanskog (1401-1464), Pica della Mirandolu (1463-1494)... A potom nam donio vrijedan citat jednog pape i to Grgura VII (1020-1085) koji je uoči početka brutalnih i krvavih križarskih ratova (1096) uputio sljedeće riječi vladaru muslimanske Mauritanije:

Mi (kršćani i muslimani) priznajemo i vjerujemo u jednoga Boga, iako na različite načine, svakodnevno hvalimo i slavimo Stvoritelja vremena i Upravitelja ovog svijeta. Jer kao što Apostol kaže: „On je naš mir, on koji je iz dvojice saznao jednog (Ef 2,14).⁴³

Ovdje ćemo i mi navesti nekoliko riječi druge dvojice papa, koji su bez dvojbe na fonu onog najpotentnije u kršćanstvu, *vis-à-vis* međureligijskog dijaloga, bar kada je riječ o islamu, kazali sljedeće:

---

41 Više o *religio perennis* vidjeti u: Nevad Kahteran, *Perenijalna filozofija (sophia perennis)* u mišljenju René Guénona, Frithjofa Schuona i Seyyeda Hosseina Nasra, s posebnim osvrtom na str. 171-173.

42 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 152.

43 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 153.

Papa Pio XI (1857-1939) uputio je sljedeće riječi svom apostolskom delegatu kojeg je slao u Libiju 1934. godine: “Ne misli da ideš među nevjernike. Muslimani dosežu spasenje. Putevi Božiji su bezbrojni.”⁴⁴

A potom će papa Pio XII (1876-1959) malo prije Drugog vatikanskog sabora kazati: “Kako je samo utješno znati da diljem svijeta milioni ljudi, pet puta na dan, ničice pred Boga padaju.”⁴⁵

Sljedeće što nam Kristić posreduje iz okrilja kršćanske baštine je Drugi vatikanski sabor, kojeg autor vidi kao *epohalni obrat* Crkve u kontekstu međureligijskog dijaloga. Tu nam on prije svega nudi sadržaj saborskog teksta *Nostra aetate*⁴⁶ u kojem prvi put u okrilju crkvenog sabora Crkva govori pozitivno o nekršćanskim religijama.⁴⁷ I uistinu, tako jeste, ukoliko imamo u vidu onu prethodnu Crkvu koja je vjerovala i promicala gore citiranu dogmu: *Izvan Crkve nema spasenja!* (*Extra Ecclesiam nulla salus*).

No, ako pažljivije čitamo posebno tekst *Nostra aetate* zapazit ćemo da se Crkva dobrano vraća na neke ranije postavke, recimo bliže onima iz vremena patristike – i dalje imamo učenje koje promiče tzv. *fragmentarnost*.⁴⁸ Ali, obrat je bez dvojbe golem, jer spasenja, za razliku od ranije, sada ima i izvan Crkve. Mogućnost spasenja nije uskraćena ni ateistima i agnosticima – tu nas Kristić upućuje na saborski tekst *Gaudium et Spes*⁴⁹ (GS 22).

Ovaj prikaz, zaista kroki prikaz Crkve, zapravo njene percepcije drugih religijsko-duhovnih tradicija kojeg nam je posredovao Kristić u eseju *Drugi – neočekivana objava božanskog* može i treba biti smiren u onom što je naš autor već na samom početku naznačio. Naime, vjerujemo i nadamo se da će i postsaborska Crkva, ali svejednako i druge vjerske zajednice bez izuzetka, osvijestiti prethodno kazano, a to je da nijedan pojedinac niti jedna crkva i vjerska zajednica ne bludi

44 William Stoddart, *Kršćani i muslimani: što kažu jedni o drugima?*, str. 12.

45 *Isto*, str. 12.

46 *Drugi vatikanski koncil: dokumenti*, str. 382-389.

47 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 153.

48 Nasuprot navedene *fragmentarnosti* je Katolička crkva. Saborski tekst (NA 2) jasno veli da sve druge religije *odražavaju zraku one Istine*, koju navedena Crkva nudi u *punini religioznog života*.

49 *Drugi vatikanski koncil: dokumenti*, str. 620-761.

misleći da *posjeduje cjelinu* (Boga), već da smo, svi skupa i u najboljem slučaju tek posjednici pokojeg *ulomka istine*. Samo s ovim saznanjem treba čitati sljedeće Kristićevo kazivanje:

Međureligijski bi dijalog, zapravo, i trebao voditi u konačnici obraćenju, ali ne u smislu prijelaza iz jedne u drugu religiju već u smislu sve većeg iskustveno-teološkog otvaranja Bogu i dubljeg poniranja u istinu o odnosu Boga i ljudi u religijama.⁵⁰

Kristić ide još dalje, dublje i konkretnije u kontekstu međureligijskog dijaloga, susreta, zajedničarenja u odnosu na Drugi vatikanski sabor. Naš bh. teolog, *krstjanski semazen*, posreduje nam još jedan biser iz okrilja kršćanske baštine. Naime, Kristić nas gotovo u svim svojim tekstovima, manje-više, upoznaje s jednim etičkim normativom koji je stariji od svih naših abrahamsko/ibrahimovskih religijsko-duhovnih tradicija. O čemu je riječ?

Kristić snažno promiče jedan veoma elementaran model međureligijskog, ali i općedruštvenog dijaloga, a čiji je utemeljitelj ugledni katolički teolog švicarskog porijekla Hans Küng. Naime, ovaj, blagopočivajući, teolog idejni je tvorac projekta svjetskog etosa, a čije su osnovne smjernice smirene u Deklaraciji o svjetskom etosu, koju je usvojio Parlament svjetskih religija u Chicagu 1993. godine. Budući da smo svi dobroano svijesni naših razlika osobito onih religijskih, zapravo dogmatskih, projekat svjetskog etosa ne ide za tim da razlike niječe, prikriva... naprotiv. Razlikama smo se odveć dugo i predugo bavili u našim teologijama (apologetikama), religiologijama... Projekat svjetskog etosa, zapravo snažno je fokusiran ne ono što jesu naše zajedničke, iste ili gotovo iste etičke vrijednosti. Upravo na tom temelju, zajedničkih etičkih vrijednosti, nastoji se graditi svjetski etos, zapravo *zajednički angažman pripadnika različitih religija oko općeg dobra, uključujući i sve humanistički usmjerene ljude, jer i oni dijele te iste vrijednosti, makar drugačije utemeljene*.⁵¹

A sada, šta je to najelementarnije u kontekstu etosa? Šta je to što ćemo pronaći u svakoj autentičnoj religijsko-duhovnoj tradiciji, pa ako hoćete i filozofiji? Naravno, što se nas tiče pod filozofijom mislimo ne na onu koja je *philosophia mortua*, ili kako bi Henry Corbin (1903-

---

50 Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, str. 157.

51 *Isto*, str. 158-159.

1978) rekao *okoštala i ispražnjena*, tj. lišena svake istinske mudrosti, ili zaglavljena i udavljena u pukim pozitivnim činjenicama empirijskog pozitivizma i pozitivnog empirizma iz kojeg je izgnan duh, srce, metafizika, onto-theologia, sve ono u čemu je nekoć mogao biti prepoznat sadržaj i utemeljenje prve i istinske filozofije.⁵² Odgovor na gore postavljeno pitanje, za baštinike projekta svjetskog etosa, zapravo je starostavno etičko pravilo poznato i kao *zlatno pravilo*: Što ti ne želiš da se tebi čini, to ti također ne čini drugima!

Uz ovo načelo tijesno vezano, poput prsta i nokta, je i načelo ljudskosti: *Sa svakim čovjekom treba postupati ljudski, a ne neljudski!* Uz ova dva načela, projekat svjetskog etosa ukazuje i na četiri etičke smjernice oko kojih se mogu okupiti sva religijska čeljad, ali i ona čeljad koja baštine onu filozofiju koja nije ubila sofiju (gr. *sophía*) – unatoč našem nazivu filozofija.⁵³ Te četiri smjernice su: 1. Poštuj život! 2. Djeluj pravedno i pošteno! 3. Govori i djeluj istinito! 4. Poštujte i ljubite jedni druge!

Eto, upravo bi ovo u najkraćim crtama bio svjetski etos, kao svojevrsna platforma na kojoj bi ljudi različitih religijskih i svjetonazorskih perspektiva mogli zajedničariti u cilju općeg dobra.

Alen Kristić, bh. teolog, zbog svega do sada naznačenog, pa i kao baštinik projekta svjetskog etosa kod nas, ali i u regiji (ex Jugoslaviji) bez dvojbe je nezaobilazna kulturna, napose duhovna pojava – pa nije li to dostatan razlog za čitanje *Religioloških ogleđa*!?

Rasim Ibrović

52 Henry Corbin, *Islamska filozofija u Iranu XVII i XVIII stoljeća*, str. 15. Nešto veoma slično, ako se nevaramo, Kristić pozivajući se na Künga kazuje na sljedeći način: *...naša suvremena civilizacija počiva isključivo na „razumu“, a sve povezano sa „srcem“, od mašte preko intuicije do simboličkog, više ili manje uvijeno smatra nerazboritim...* Alen Kristić, *Religiološki ogleđi*, str. 359.

53 FiloSof u prijevodu s grčkog jezika znači *ljubitelj mudrosti*, a filozof znači *ljubitelj tame, prijatelj carstva sjena, zemlje mraka, večeri, zapada* (grč. Ζόφος – zóphos). Više o ovome u: <https://analiziraj.ba/konzerviranje-jezicne-cistoce-ne-dao-bog-da-tko-pomisli-da-smo-srbi/> (pristupljeno XII 2022)

LITERATURA:

1. Alen Kristić, *Agonije: teopoetika tjelesno-političkog*, Art Rabic, Sarajevo, 2018.
2. Alen Kristić, *Prognani u zaborav: fragmenti o pozitivnom potencijalu religioznog*, Synopsis, Zagreb – Sarajevo, 2016.
3. Alen Kristić, *Religija i moć*, Rabic, Sarajevo, 2009.
4. Alen Kristić, *Religiološki ogledi*, Udruženje Centar za mirovno obrazovanje, Sarajevo, 2022.
5. Alen Kristić, *Tiranija religijskog: ogledi o religijskom bezboštvu*, Rabic, Sarajevo, 2014.
6. Dietrich Bonhoeffer, *Etika*, s njemačkog preveo i pogovor napisao Alen Kristić, Ex libris, Rijeka & Synopsis, Sarajevo, 2009.
7. *Enciklopedija moderne arhitekture*, preveo s njemačkog prof. Aleksandar Sekulić, Izdavačko preduzeće građevinska knjiga, Beograd, 1970.
8. Esad Duraković, *Orijentologija: univerzum sakralnog teksta*, Tugra, Sarajevo, 2007.
9. Frithjof Schuon, *Dimenzije islama*, preveo sa engleskog Rešid Hafizović, El-Kalem, Sarajevo, 1996.
10. Henry Corbin, *Islamska filozofija u Iranu – XVII i XVIII stoljeće*, s francuskog preveo Rešid Hafizović, NI „Ibn Sina“, Sarajevo, 2002.
11. Henry Corbin, *Svjetlosni čovjek u iranskom sufizmu*, s francuskog preveo Rešid Hafizović, NI „Ibn Sina“, Sarajevo, 2003.
12. *Hiljadu lotosa: antologija indijskih književnosti od najstarijih vremena do 17. stoljeća*, sačinila, prevela, predgovorom i tumačenjem propratila Vesna Krmpotić, drugo izdanje, Nolit, Beograd, 1973.
13. Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Durieux, Zagreb, 2002.
14. J. Chevalier – A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, treće prošireno izdanje, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1989.
15. Lao Ce, *Tao Te Ćing*, prevela Nina Živančević, Ukronija, Beograd, 2020.
16. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, uredio Anđelko Badurina, V. izdanje, KS, Zagreb, 2006.
17. Martin Lings/Abū Bakr Sirāj ad-Dīn, *Muhammed: život njegov osnovan na vrelima najstarijim*, s engleskog preveo i bilješke napisao Rusmir Mahmutćehajić, Oslobođenje, Sarajevo, 1995.

18. Muhjiddīn ibn Ḳarebi, *Tumač čežnji sa komentarom*, preveli Samir Beglerović i Kenan Čemo, Bookline d.o.o., Sarajevo, 2022.
19. Nevad Kahteran, *Perenijalna filozofija (sophia perennis): u mišljenju Réne Guénona, Frithjofa Schuona i Seyyeda Hosseina Nasra*, El-Kalem, Sarajevo, 2002.
20. Rabindranat Tagor, *Gitandali: pjesme darovnice*, predgovor i prijevod Vesna Krmpotić, Prosvjeta, Zagreb, 1983.
21. Rasim Ibrović, *Kuća Sabura: čitanje bosanske kuće*, Udruženje Centar za mirovno obrazovanje, Sarajevo, 2022.
22. René Guénon, *Osvrt na tesavuf i tao*, preveli Rusmir Mahmutćehajić i Neira Baralić, DID d.o.o., Sarajevo, 1998.
23. Rešid Hafizović, *Stubovi islama i džihad*, Connectum, Sarajevo, 2015.
24. Sveti Ivan od Križa, *Kraći spisi*, preveo s talijanskog Andrija Bonifačić, III. Izdanje, Symposion, Split, 2005.
25. Titus Burckhardt, *Alhemija: znanost o kosmosu, znanost o duši*, s engleskog preveo Edin Kukavica, Lingu Patria, Sarajevo, 2005.
26. Toshihiko Izutsu, *Sufizam i Taoizam*, preveli Enes Karić i Rešid Hafizović, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1995.
27. William Stoddart, *Kršćani i muslimani: što kažu jedni o drugima?*, s engleskog preveo Asim Delibašić, VBZ, Zagreb, 2011.
28. Бела Хамваш, *Scienta Sacra: духовна баштина древног човечанства*, I-II, превео Сава Бабић, Драслар партнер, Београд, 2012.